

RURALUL ROMÂNESC ÎN CONTEXTUL STRATEGIILOR EUROPENE DE DEZVOLTARE

ADELA ȘERBAN*
ALINA JURAVLE (GASLER)

ABSTRACT

THE ROMANIAN RURAL AREAS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN DEVELOPMENT STRATEGIES

This article presents an analysis of the Romanian rural areas from the perspective of certain indicators related to agricultural economy, employment and the quality of human resources, insisting on several of the significant problems that are slowing down rural development in Romania. These problems are discussed in relation with the objectives and the impact of national and European development strategies.

The EU strategic guidelines and objectives set as a main priority the increased competitiveness of the rural economy, especially of the agricultural economy, which corresponds to the specific needs of the “old” Member States (EU15), as reflecting a specific historical development path. In the national rural strategy, prioritizing competitiveness objectives to the detriment of market integration and modernization objectives proves to be inappropriate for the immediate challenges posed by the Romanian rural economy, where the vast majority of agricultural holdings are outside the commercial and production mechanisms of the market. This could explain the low values of implementation indicators for the national rural development plan (PNDR) measures and the low absorption rate of allocated funds and contracts concluded in relation to most measures.

Keywords: rural areas, development gap, subsistence agriculture, Common Agricultural Policy.

Integrarea României în Uniunea Europeană presupune, pe lângă aspectul administrativ, formal, al aderării, cuplarea proceselor sociale românești la realitățile mai largi ale unei comunități regionale de state și economii, conectarea viziunii de management guvernamental local la o viziune deja conturată și înțeleasă ca proces regional incluziv susținut pe un set de principii comune (dezvoltare durabilă, economie bazată pe cunoștere, egalitate de șanse etc.). Din cealaltă direcție,

* Correspondence address to Adela Șerban: Institutul de Sociologie al Academiei Române, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711 București, România; e-mail: adela.serban@gmail.com.

integrarea reală presupune puțința statului român de a identifica corect problemele spațiului românesc, de a gândi (și, deopotrivă, a solicita sprijin pentru) căi de atenuare a decalajelor de dezvoltare economică și socială, aducând de asemenea realitățile României între realitățile referențiale avute în vedere la proiectarea viziunii comunitare despre dezvoltare.

Analiza efectuată – și prezentată în cadrul acestui articol – indică existența unui grad ridicat de decuplare a realităților rurale românești de cele ale majorității statelor membre UE și dezavantajul funcțional al României derivat din inadecvarea prioritizării obiectivelor strategice la starea acestor realități.

RURALUL ROMÂNESC. COORDONATE STATISTICE GENERALE

România, a șaptea țară ca mărime din Uniunea Europeană, cu un rural care acoperă 87% din suprafața totală a țării și 45% din populație, dintre care 29,5% ocupată în agricultură, avea în 2010 o pondere a agriculturii în PIB de doar de 4,1% (INS, 2010), reflectând realitatea unei lumi rurale care cere o reconfigurare a politicilor publice și de dezvoltare.

Pricipalii indicatori legați de situația ocupării și a proprietății funciare din ruralul românesc reflectă o situație diferită atât de optimul proiectat al Uniunii Europene cât și de media UE, indicând o neconcordanță între realitățile românești și fezabilitatea implementării funcționale într-un timp scurt a modelelor economice și de dezvoltare susținute prin strategiile europene. România prezintă față de media UE nu numai un decalaj de dezvoltare economică, cât și un decalaj de realitate socială.

În 2010, populația ocupată în agricultură în ruralul românesc reprezenta aproximativ 29,5% din totalul populației ocupate din România și 61,2% din totalul persoanelor ocupate din mediul rural (INS, 2010), în timp ce la nivelul Uniunii Europene rata ocupării în agricultură în anul 2006 era de doar 4,9% (Eurostat, 2007).

În același timp, rata ocupării în mediul rural românesc atingea în 2009 doar 53,9%, depășindu-se semnificativ de optimul Uniunii Europene pentru ocupare, proiectat la 70%. Subocuparea indică deopotrivă un deficit de dezvoltare economică în zonele rurale, imposibilitatea de absorbție a forței de muncă în activități deopotrivă agricole, cât și non-agricole, dar și un grad semnificativ de risc cu potențial ridicat de adâncire a subdezvoltării locale.

Totodată, la nivelul ruralului românesc există un fenomen de îmbătrânire accentuată a forței de muncă agricolă: din totalul populației ocupate în agricultură în 2009, 17,5% aveau peste 65 de ani, iar 54,4% peste 45 de ani (INS, 2010); mai mult de jumătate din totalul lucrătorilor în agricultură sunt de vârsta a doua și a treia, distribuție nemaiîntâlnită în nicio altă ramură economică.

Agricultura românească se prezintă în marea sa majoritate ca o agricultură de subzistență. La nivel național, în 2007 doar 5,2% din agricultori erau salariați și 0,2% patroni, în timp ce 53,4% erau lucrători pe cont propriu iar 41,2% lucrători

familiali neremunerați (INS, 2008). În 2009 numărul salariaților și patronilor s-a redus (4,03% salariați), în timp ce lucrătorii pe cont propriu reprezentau 54,17%, iar lucrătorii familiali neremunerați 42,49%, înregistrând o creștere ușoară (INS 2009). Datele indică așadar realitatea unei agriculturi dominată puternic de exploatații familiale de subzistență, întreprinderile agricole constituind o minoritate a cărei dezvoltare este cel puțin improbabilă.

Câteva date pot ilustra sugestiv, considerăm noi, situația problematică a structurii exploatațiilor agricole românești. Cele circa 31 000 de exploatații cu personalitate juridică existente în prezent (reprezentând doar 0,80% din total), utilizează circa 44% din suprafața agricolă utilă (RGA, 2010) și dispun, în medie, de aproximativ 191 hectare. Restul de 99% de exploatații, fără personalitate juridică, utilizează mai puțin de 60% din suprafața agricolă utilă și dispun, în medie, de 1,95 hectare.

Tabelul nr. 1

Structura expoatațiilor agricole din România, după tipul lor și suprafața exploatată.

	Ani	Total exploatații agricole	Exploatații agricole fără personalitate juridică	Exploatații agricole cu personalitate juridică
Exploatații agricole (mii)	2007	3 931	3 914	17
	2010	3 856	3 825	31
Suprafața agricolă utilizată (ha)	2007	13 753	8 966	4 787
	2010	13 298	7 445	5 853
Suprafața agricolă utilizată ce revine în medie unei exploatații agricole (ha)	2007	3,50	2,29	270,45
	2010	3,45	1,95	190,84

Sursa: Recensământul General Agricol 2010 – Rezultate provizorii, iunie 2011, p. 13.

Tendențele repartiției funciare în România descriu tabloul unei realități polarizate: pe de o parte un număr mare de gospodării exploatând suprafețe mici (medie cca 1,95 ha), iar de cealaltă parte un număr mic de întreprinderi agricole mari, deținând în medie 190 ha, reprezentând 44% din suprafața agricolă a țării. Segmentul proprietăților cu dimensiuni de aproximativ 30 ha (media fermelor europene) fiind insignifiant în peisajul funciar românesc. Pentru a măsura potențialul economic al unei exploatații agricole, Uniunea Europeană a propus ca instrument metodologic de lucru *Unitatea de dimensiune europeană* (UDE)¹.

¹ European Size Unit (ESU).

Aceasta reprezintă o marjă brută standard, folosită ca etalon de clasificare a exploatațiilor agricole în spațiul EU-27 (Decizia Comisiei nr. 85/377/CEE) și valoarea ei a fost estimată la nivelul Uniunii Europene la 1 200 euro (PNDR, 2009, 24).

Determinarea UDE se face prin apel la o listă de coeficienți standard de *output*, estimați regional prin referință la media pe un număr de ani anteriori a indicatorilor de producție agricolă pentru fiecare tip de activitate. Valorile acestor coeficienți sunt calculate (și re-estimate periodic) de instituții abilitate din fiecare țară, pentru toate tipurile de producție agricolă și operaționale într-o formă standardizată prin raportare la hectar (pentru culturile agricole) și pe cap de animal deținut (pentru creșterea animalelor). În cazul României, coeficienții sunt calculați în baza datelor colectate de *Rețeaua de Informații Contabile Agricole* (RICA), înființată prin ordonanța 67/13.08.2004, și transmiși către Eurostat (Regulamentul CE 1242/2008).

Pentru toate tipurile de activități agricole, marja brută standard² se calculează prin înmulțirea numărului de hectare de cultură/numărul de animale deținute cu coeficientul regional asociat respectivei culturi/specii de animale. Sumarizarea marjelor brute standard pentru toate activitățile agricole desfășurate în cadrul unei exploatații agricole dă valoarea acesteia în UDE.

O exploatație agricolă cu marja brută standard mai mică de 1 UDE indică o exploatație de subzistență, insuficient dezvoltată pentru a realiza producție comercială și a îndeplini criteriile minime de eficiență economică (PNDR, 2009).

Media europeană a exploatațiilor familiale în 2007 era de 2,1 UDE/exploatație, iar cea a întreprinderilor agricole de 73 UDE/exploatație (Eurostat, 2009). Prin comparație, dimensiunea economică medie la nivel național a *tuturor* exploatațiilor din România era în 2007 de 3 UDE (Eurostat, 2009).

Conform Eurostat, la aderarea României în 2007, 78% din totalul exploatațiilor agricole din țara noastră erau exploatații de subzistență, cu o dimensiune economică sub 1 UDE, iar 97,25% aveau o marjă economică brută standard de până la 8 UDE, majoritatea producând doar pentru propriul consum, nefiind integrate în piață³ (Eurostat, 2009).

Tabelul nr. 2

Distribuția exploatațiilor agricole după UDE

	Dimensiunea economică (UDE)					
	>1	1-<8	8-<16	16-<40	40-<100	>=100
Număr exploatații	3 064 550	842 600	13 000	6 400	2 900	1 800
Pondere în total exploatații	78%	19,25%	1,49%	0,73%	0,33%	0,20%

Sursa: Eurostat, 2009.

² Standard gross margin (SGM).

³ 64% din proprietarii exploatațiilor agricole cu dimensiunea economică mai mare de 1 UDE erau, în 2009, neintegrați în circuitele comerciale și de producție ale pieței economice (Eurostat, 2009).

În cadrul Programului Național de Dezvoltare Rurală (PNDR) al României pentru perioada de referință 2007–2013, au fost încadrate în categoria exploatațiilor de subzistență exploatațiile ce au o dimensiune economică mai mică de 2 UDE (PNDR, 2009). Din datele PNDR (Programul Național de Dezvoltare Rurală) exploatațiile mai mici de 2 UDE reprezentau 91% din totalul exploatațiilor din România și acopereau aproximativ 45% din suprafața agricolă utilă a țării, deținând în medie 1,63 ha (PNDR, 2011). Tot statisticile PNDR arată că populația ocupată în agricultură din segmentul de vârstă sub 40 de ani era la nivelul anului 2007 de aproximativ 10% și exploata 10% din suprafața agricolă utilă, în timp ce agricultorii de peste 65 de ani reprezentau 43% și exploatau o suprafață agricolă utilă de 31%. Mai mult decât atât, dintre agricultorii cu vârstă sub 65 de ani, cei care până în 2013 vor depăși vârsta pensionării reprezentau încă 22% din numărul total al persoanelor ocupate în agricultură și ei exploatau 24% din suprafața agricolă utilă a României. Numai 1% din cei care dețineau exploatații între 1–8 UDE aveau vârsta mai mică de 34 de ani și doar 8% de sub 39 de ani (PNDR, 2011).

Un alt impediment în calea dezvoltării durabile a agriculturii, și implicit a zonelor rurale din România, îl constituie lipsa unor politici coerente ale statului de dezvoltare economică integrată în mediul rural și de investire în resursele umane.

Nu în ultimul rând, în ultimii 20 de ani, între oraș și sat a avut loc un schimb inegal de resurse umane, constând în depopularea mediului rural de segmentele tinere și competitive. Depopularea și repopularea mediului rural nu se produce uniform la nivelul staturilor demografice și nivelurilor de educație, transformând mediul rural într-o puternică regiune de risc social și economic.

POLITICA AGRICOLĂ COMUNĂ. STRATEGIA UNIUNII EUROPENE PRIVIND DEZVOLTAREA MEDIULUI RURAL – REPERE

Integrarea României în Uniunea Europeană presupune, între altele, angajamentul statului român de a implementa politici de dezvoltare gândite și proiectate de organisme decizionale ale Uniunii, care devin astfel principalele direcții de intervenție instituțională. Una dintre acestea este Politica Agricolă Comună a Uniunii Europene, care, prin cei doi piloni ai săi, stă la baza Programului național de dezvoltare rurală.

Politica Agricolă Comună a fost adoptată în anul 1957 în cadrul Tratatului de la Roma, când statele Comunității Economice Europene au convenit să introducă reglementări comune de funcționare a piețelor și de comercializare a produselor agricole, convenind totodată asupra înființării unui fond comun de finanțare. Avându-și începuturile în urmă cu peste 50 de ani, Politica Agricolă Comună nu a avut mereu aceeași înfățișare și nu a întrunit mereu aceleași măsuri și direcții de intervenție. Ultimele reorganizări/reformări ale PAC au reconfigurat strategiile de intervenție în mediul rural la nivelul Uniunii Europene, determinând în mod

definitiviu raportarea statului român la ruralul românesc și canalizarea fondurilor pentru dezvoltare.

Economiile agricole ale țărilor Europei Occidentale, participante vreme de peste jumătate de secol la implementarea de politici agricole comune, au trecut prin etape gradate de dezvoltare și de evoluție, construindu-și o stabilitate, o coerență și ocazia rezolvării unor situații sociale dificile. Complexitatea traseului și etapizarea efectelor economice cumulative fac cel puțin improbabil, în opinia noastră, putința recuperării lor într-un timp scurt de către economii rurale cu trasee discontinue și uneori chiar regresive, cum este cea a României.

Până în ani '80, PAC s-a concentrat pe creșterea producției și pe protejarea pieței interne prin sisteme comune de prețuri, garantate și prin mecanisme de protecție vamală față de concurența produselor dinafara Comunității Economice Europene. Generând supraproducție și costuri uriașe pentru achitarea subvențiilor, PAC cunoaște prima reformă la începutul anilor '80, prin instituirea cotelor de producție pentru tipurile de produse excedentare, în vederea temperării creșterii ritmurilor de producție. Prima reformă semnificativă, cea din 1992, a vizat reducerea intervenționismului, liberalizarea piețelor mondiale și introducerea mecanismului plăților compensatorii către fermieri, pentru a acoperi pierderile suferite de aceștia prin scăderea prețurilor garantate. Totodată, se urmărește reducerea activităților agricole și dezvoltarea ramurilor non-agricole ale economiei rurale. Reforma PAC din 1999 mută și mai mult accentul pe aspecte legate de protejarea mediului înconjurător și garantarea calității produselor agricole și reorientează obiectivele politicii agricole a UE către descentralizare, competitivitate economică, către o mai puternică liberalizare a agriculturii și susținerea dezvoltării globale a economiei rurale⁴. După 1999 începe să se vorbească tot mai mult despre asigurarea unor niveluri echitabile de venituri fermierilor și dezvoltarea de activități economice complementare și alternative în mediul rural, pentru generarea sustenabilității economice durabile, pentru crearea locurilor de muncă și combaterea depopulării în mediul rural, pentru îmbunătățirea nivelului de trai și promovarea egalității de șanse (IER, 2003, p. 20). Comunitățile rurale încetează să mai fie privite în principal ca surse ale dezvoltării agricole, ci ca zone pluridimensionale ale vieții sociale și economice.

În urma întrunirii Consiliului European la Berlin din 1999, s-au stabilit măsurile care au constituit cel de-al doilea pilon de intervenție al PAC – Politica de dezvoltare rurală (reglementată în baza Regulamentului Consiliului Nr. 1257/1999 din 17 Mai 1999), care se adaugă Pilonului I deja existent, cel al măsurilor de piață. Tot la Berlin s-a adoptat și *Agenda 2000*, care cuprindea detalierea direcțiilor de reformă susținute de Uniune prin politicile europene cu incidență în rural. Agenda însumează 22 de măsuri de dezvoltare rurală, dintre care statele membre au

⁴ A se consulta Marioara Rusu (coordonator), Daniela Giurcă, Lucian Luca, *Analiza evoluției și orientărilor Politicii Agricole Comune dintr-o perspectivă românească*, Institutul European din România, „Studii de strategie și politici”, studiul nr. 3, 2007.

liberatea de a le selecta și implementa în politicile lor naționale de dezvoltare pe acelea care sunt adecvate situației lor interne.

Tot acum se stabilește un plafon pentru bugetul PAC, pentru limitarea cheltuielilor bugetare și împiedicarea politicilor protecționiste. Are loc, în același timp, și reforma Pilonului întâi, printr-o nouă reducere a prețurilor garantate și o nouă creștere a nivelului plăților comensatorii către producători, condiționată de reducerea producției (IER, 2003).

Reforma din 2003–2004 accentuează complementaritatea celor doi piloni ai strategiei agricole comune, primul asigurând nivelul minim al veniturilor fermierilor, iar al doilea sprijinind dezvoltarea multisectorială a mediului rural, ca mediu integrat, economic, social și natural. Se decuplează acum acordarea plăților compensatorii de nivelul producției pentru anumite tipuri de produse, se introduc criteriile de eco-condiționalitate pentru acordarea subvențiilor și se reduc plățile compensatorii către fermele mari (CE, 2006). Sistemul de acordare a plăților este simplificat, fiind introdusă o *Schemă pentru plata unică pe suprafață*, care, în cazul țărilor nou-aderate, plafonează plățile compensatorii, prin acordul de aderare, la un nivel redus față de vechile țări membre și le condiționează de respectarea unor cerințe referitoare la protecția mediului și calitatea produselor (CE, 2006).

În 2005 are loc o nouă reformă, care reunește măsurile și orientările strategice stabilite la Conferința europeană privind dezvoltarea rurală de la Salzburg din 2003 și Consiliile de la Lisabona și Goteborg din 2005, statuându-se astfel fundamentele politicii de dezvoltare rurală a Uniunii Europene pentru perioada 2007–2013 și Programul Leader pentru Inițiativă Comunitară (EC, 2008). Din 2007 Fondul European de Orientare și Garantare Agricolă (FEOGA) se împarte în două fonduri distincte pentru fiecare pilon al PAC: Fondul European de Garantare Agricolă (FEGA) pentru Pilonul I și Fondul European Agricol pentru Dezvoltare Rurală (FEADR) pentru Pilonul al II-lea.

În 2008 are loc ultima modificare din șirul foarte lung de amendamente și reforme aduse PAC și ea este rezultatul unui proces de evaluare a politicii comune intitulat metaforic „Controlul de sănătate al PAC”. El a condus la eliminarea aproape completă a plăților compensatorii de producție, la direcționarea a 10% din plățile directe pentru sprijinirea zonelor defavorizate sau vulnerabile și la acordarea unei sume de 90 de milioane de euro pentru sprijinirea acestor zone din noile țări membre, sprijinirea financiară a tinerilor fermieri, eliminarea clauzelor de eco-condiționalitate în situații care nu depind de responsabilitatea fermierilor, limitarea intervenției pe piață pentru o seamă de produse agricole, desființarea primelor pentru culturile energetice ș.a. (www.ec.europa.eu, 2008).

Viziunea Uniunii Europene asupra economiei și dezvoltării rurale este parte a unui mod de înțelegere și configurare a politicii în spațiul european, subordonat unor valori și obiective definite și redefinite la nivelul Comunității Europene vreme de mai bine de jumătate de veac. Departe de a fi o strategie fixă, ea se dovedește (*post factum*) a fi mai curând o sumă de negocieri, ajustări și reechilibrări.

Dacă la început viziunea unei agriculturi intensive de tip industrial a dominat gândirea strategiei de dezvoltare, mai apoi își face loc treptat preocuparea pentru consecințele deteriorării mediului, sănătății alimentare, dezvoltării durabile. Problema competitivității economice a produselor agricole europene pe o piață mondială interesată tot mai mult de siguranță alimentară și de calitate, conștientizarea riscurilor pentru mediu, provocate de practicile intensiv-industriale, a condus la evaluarea lucidă a consecințelor pe termen lung ale unei creșteri economice iresponsabile și la o regândire a strategiilor de dezvoltare prin *management* durabil/sustenabil al resurselor. Implementarea strategiei de Dezvoltare Durabilă a UE la nivelul sectoarelor agro-alimentar și forestier, Strategia Göteborg, vine ca un răspuns tocmai la aceste probleme-provocări.

Concomitent cu conștientizarea riscurilor pentru mediu și pentru sănătate ale agriculturii industriale și apariția interesului pentru sustenabilitate și competitivitate bazată pe calitate, apare și conștientizarea necesității unor politici de incluziune socio-economică în mediul rural. În acest context este lansată Strategia de la Lisabona (2000, și ulterior revizuită în 2005) și mai noua Strategia Europa 2020. Aceasta se datorează pe de o parte nevoii de accelerare a dezvoltării calității resturselor umane, pentru a precipita atingerea unui anumit nivel de dezvoltare și a reduce decalajele interne și, pe de altă parte, este și consecința integrării în Uniunea Europeană a unor noi state membre, ale căror probleme erau departe de a fi riscuri datorate supradezvoltării, ci constau în riscuri de subdezvoltare, consecințe ale unor grave decalaje de dezvoltare regională.

RURALUL ROMÂNESC ȘI DECALAJUL DE DEZVOLTARE

Viziunea și orientările strategice ale Uniunii Europene sunt o consecință firească a contextului istoric în care a evoluat vechiul nucleu de state al Uniunii Europene și se raportează în mod fundamental la realitățile acestora; setul de problemele fundamentale care formează *focus*-ul Politicii Agricole Comune țin în mod esențial de specificitatea economiilor statelor care au fondat mecanismele instituționale ale pieței europene comune.

Spre exemplu, în cadrul PAC și în strategiile conexe, când este definită orientarea strategică către competitivitate, obiectivul principal nu este stabilit în integrarea pe piață a exploatațiilor agricole, ci în întărirea poziției pe care exploatațiile deja integrate pe piață o pot dobândi pe piața mondială. Strategia se definește luând ca sistem de referință un anumit grad de dezvoltare economică, care nu caracterizează toate statele membre, ci numai țările membre cu o economie de piață consolidată. În cazul României, problema sa stringentă majoră, situarea în afara economiei de piață a majorității exploatațiilor agricole, nu este una împărtășită de mai vechile state membre ale Uniunii și nici chiar de unele dintre alte state membre mai noi, ci ține de un întreg context de împrejurări istorice și

intervenții politice cumulate, care au vlăguit puterea asociativă și potențialul economic al ruralului românesc.

În 2007, când România era admisă în Uniunea Europeană, dimensiunea economică medie la nivelul celor 15 vechi state membre era de 27,9 UDE, în timp ce media în cazul exploatațiilor românești era doar de 3 UDE, cifrele indicând o diferență netă de capacitate de producție pentru piață. În timp ce la nivelul UE 15 doar 32,24% din totalul exploatațiilor erau mai mici de 1 UDE, în România aproximativ 78% din exploatații aveau mai puțin de 1 UDE, fiind deci exploatații de subzistență (Eurostat, 2009). De asemenea, structura exploatațiilor mai mari de 1 UDE în țările UE 15 și România diferă semnificativ, în țările UE 15 polarizarea dintre numărul exploatațiilor de mici dimensiuni economice și cele de dimensiuni medii și mari fiind mai slabă (Eurostat, 2009). Acesta nu este și cazul României, unde, așa cum am indicat anterior, 97,23% din exploatațiile mai mari de 1 UDE aveau între 1 și 8 UDE. Așadar, pentru statele UE 15, la nivelul cărora se definesc orientările strategice ale Uniunii în preajma anului 2000, competitivitatea acelei proporții semnificative din exploatații ce sunt orientate către piață este o problemă de maximă importanță. Pentru România, o problemă mult mai adecvată realităților este neintegrarea pe piață (chiar și cea locală) și în orice competiție economică a vastei majorități a exploatațiilor.

Un argument în plus îl constituie și dezechilibrul puternic al balanței comerciale a României la nivelul anului 2007, pe zona schimburilor de produse agricole, valoarea importurilor depășind valoarea exporturilor cu 433 de milioane de euro, o sumă semnificativă, raportat la valoarea importurilor și exporturilor românești (INS, 2008). Datorită slabei capacități de accesare a pieței europene de către producătorii autohtoni și imposibilitatea atingerii cu costuri reduse a unui anumit standard de calitate, eliminarea taxelor pentru schimburile cu Uniunea Europeană dobândită prin aderare a constituit un avantaj univoc pentru producătorii de produse agricole din Uniune care accesează la preț de *dumping* piața românească și incomparabil mai puțin producătorii români pe piețele europene. Acest dezechilibru indică, în același timp, neacoperirea pieței necesarului de consum intern cu produse de origine locală și accentuarea marginalizării economice a potențialului de producție autohton.

În timp ce pentru țările UE 15 sunt prioritare creșterea competitivității pe piața mondială și cucerirea de deșee pentru excedentele de produse, pentru România este așadar importantă integrarea pe piață a producătorilor, în primul rând pentru acoperirea cererii de produse de pe piața sa internă și abia în al doilea rând ca pârgie de acces a produselor pe piața regională, la standardele atinse de economiile europene dezvoltate după decenii de investiții și politici de dezvoltare. Cu toate acestea, prioritizarea alocării financiare la nivelul *Axei nr. 1* a Programului Național de Dezvoltare Rurală fixează ca prim obiectiv îmbunătățirea competitivității asociațiilor, fermelor comerciale, deja integrate pe piață, și nu construirea unui mecanism de integrare pe piață a potențialului economic al celor

78% dintre exploatațile existente. Măsurile alese, pentru implementare, de către autoritățile române urmăresc în acest scop să favorizeze, pentru atingerea acestui obiectiv strategic de maximă prioritate, comasarea și restructurarea exploatațiilor, sporirea competitivității acestora prin modernizare și reînnoirea generațională a șefilor de exploatație, sprijinirea sporirii calității produselor și proceselor de producție prin alinierea la standardele comunitare. O scurtă trecere în revistă a unora dintre măsurile prevăzute pentru atingerea acestui obiectiv poate ridica semne de întrebare privind capacitatea de rezolvare a problemelor stringente ale României, prin implementarea, prin intermediul PNDR, a viziunii PAC, respectând orientările strategice și atingerea obiectivelor comunitare.

1. Măsura 121 privind modernizarea exploatațiilor agricole se adresează doar fermierilor ale căror exploatații depășesc dimensiunea economică de 2 UDE, 91% din exploatațiile din România, care au dimensiunea economică sub 2 UDE, fiind excluse din start de la această formă de sprijin. Resursele alocate permit sprijinirea unui număr maxim de 44 458 de exploatații, ceea ce reprezintă 11,55% din numărul de 384 910 exploatații mai mari de 2 UDE existente în 2005, an de referință pentru PNDR (PNDR, 2009). Până în luna octombrie a acestui an, fuseseră încheiate doar 6 116 de contracte de finanțare (MADR, 2011), ceea ce reprezintă 4,07% din numărul de exploatații ce pot beneficia de sprijin pentru modernizare și 0,47% din numărul total de exploatații eligibile pentru sprijin. Cifrele raportate la realități ridică întrebări legate pe de o parte de capacitatea și gradul de absorbție a fondurilor europene de către agricultorii români, iar pe de altă parte de potențialul impact pe care această măsură îl poate avea pentru creșterea reală a competitivității agriculturii românești în ansamblu.

2. Măsura 141 privind sprijinirea fermelor agricole de semi-subzistență pentru integrarea pe piață se adresează fermierilor care dețin exploatații de dimensiune economică cuprinsă între 2–8 UDE. La nivelul anului 2005, numărul acestor exploatații era de aproximativ 350 000. Resursele alocate acestei măsuri permit însă sprijinirea unui număr de 76 172 exploatații, reprezentând un procent de 21,5% din totalul exploatațiilor eligibile. Până în luna octombrie fuseseră încheiate 32 965 contracte de finanțare la nivelul acestei măsuri, reprezentând 43,27% din numărul maxim de exploatații ce pot fi sprijinite și 9,41% din numărul total de exploatații de 2–8 UDE (MADR, 2011). Totuși viziunea Ministerului Agriculturii și Dezvoltării Rurale pleacă de la premisa că numai exploatațiile ce pot realiza o valoare adăugată echivalentă cu valoarea a 4–5 UDE (1 UDE = 1 200 euro) au un potențial real de transformare în exploatații cu caracter comercial⁵. În aceste condiții, MADR admite ca sprijinul poate fi eficient numai în cazul exploatațiilor mai mari de 4 UDE și că numărul exploatațiilor care au șanse reale să realizeze performanțele asumate la primirea sprijinului (creștere cu minim 20% a producției

⁵ A se consulta Daniela Giurca, *Semi-Subsistence Farming – Prospects for the Small Romanian Farmer to Choose between a “Way of Living” or Efficiency*, în „Agricultural Economics and Rural Development”, 2008, vol. 5, p. 215–230.

și cu minim 3 UDE a dimensiunii economice) va fi de maxim 12 000 din totalul eligibil⁶. În aceste condiții, la gradul de absorbție relativ redus al fondurilor se adaugă și riscul de eșec al realizării obiectivelor asumate.

3. *Măsura 112 de sprijinire a instalării tinerilor fermieri* se adresează proprietarilor cu vârsta mai mică de 40 de ani care au în exploatație terenuri agricole de dimensiuni economice de minimum 2 UDE și care înființează sau preiau prin transfer de proprietate, arendă sau concesiune o exploatație agricolă de o dimensiune economică între 6 și 40 UDE. O estimare privind numărul celor care pot beneficia efectiv de sprijinul pentru instalare este dificil de realizat. Numeric, persoanele cu vârste mai mici de 40 de ani ce dețineau, la nivelul anului de referință 2005, exploatații cu dimensiunea economică peste 2 UDE erau 39 986 (PNDR, 2011). Estimarea însă a numărului, respectiv a procentului din întreg, al celor care pot efectiv prelua și înființa ferme de minimum 6 UDE este incertă. Mai mult, categoria de persoane eligibile pentru sprijin se restrânge semnificativ prin cumularea condițiilor de eligibilitate impuse: tinerii trebuie să fi absolvit cel puțin un liceu sau o școală profesională cu profil agricol sau, dacă instituția secundară de învățământ nu a fost una de profil, trebuie să fi absolvit o formare profesională de minimum 150 de ore în domeniul agricol; trebuie să demonstreze că au sau că urmează să deprindă competențe și calificări profesionale potrivite pentru activitatea pe care urmează să o desfășoare; trebuie să prezinte un plan de afaceri pentru activitatea agricolă pe care urmează să o desfășoare; sunt membri ai unei familii de fermier și au lucrat cel puțin 50% din timpul lor de lucru în cadrul fermei familiale sau al altei ferme, în ultimele 12 luni (PNDR, 2011). Până în octombrie 2011, fuseseră încheiate contracte de finanțare pentru această măsură cu 5 641 de tineri, reprezentând 14,3% din totalul tinerilor deținători de exploatații agricole cu dimensiunea mai mare de 2 UDE și 41,38% din numărul total de persoane pentru care se poate acorda sprijin, în limita resurselor alocate.

4. *Măsura 113 privind pensionarea timpurie a fermierilor și lucrătorilor agricoli* are ca *target* fermierii sau lucrătorii agricoli cu vârsta de minimum 55 de ani și care mai au maximum 10 ani până la împlinirea vârstei legale de pensionare, iar implementarea sa, amânată oficial până în 2010, nu a fost demarată nici până în prezent. Măsura vizează acordarea unor compensații bănești pentru renunțarea la activitatea agricolă (cu excepția celor pentru consumul propriu) și cedarea voluntară a dreptului de exploatație. Amânarea implementării s-a datorat în primul rând inexistenței unui cadru legislativ și instituțional – administrativ – pentru un sistem de pensii din agricultură și a unui sistem de evidență a fermierilor și muncitorilor agricoli. Crearea unui sistem de pensii pentru agricultori a fost prevăzută în Legea 263/2008 însă intrarea în vigoare a acestei legi a fost amânată până când, în cele din urmă, această lege a fost abrogată. Noua lege a sistemului unitar de pensii publice prevede obligativitatea asigurării numărului foarte mic de

⁶ *Ibidem.*

persoane ce sunt legal constituite pentru a desfășura o activitate economică agricolă. În același timp, nu se cunoaște precis rata acoperirii asigurătorie a populației de agricultori înaintați în vârstă. Informațiile oferite de Programul Național de Dezvoltare Rurală sunt trunchiate până la această dată, astfel încât nu sunt clare condițiile necesare pentru primirea acestui sprijin financiar – nu este precizată relația beneficiarilor cu sistemul de pensii, a cărui înființare sau îmbunătățire este așteptată, și nu este precizată dimensiunea economică a suprafețelor prevăzute pentru cedare. PNDR estimează numărul maxim de beneficiari ai acestei măsuri la 8 477 și suprafața eliberată prin cedare la 751 155 de hectare, ceea ce înseamnă, în medie, o suprafață de 88,61 ha per beneficiar. Raportul de evaluare ex-ante a PNDR admite aceste așteptări ca fiind nerealiste (PNDR, 2011: 589) mai ales în condițiile în care, la nivelul anului 2010, suprafața medie a exploatațiilor în România era de 3,5 ha (RGA, 2010). Mai mult, măsura se adresează atât fermierilor cât și lucrătorilor agricoli, așadar persoanelor care nu sunt proprietarii propriilor exploatații, ci sunt forță de muncă salariată. Dacă ar fi să luăm în considerare numai exploatațiile cu dimensiunea economică mai mare de 1 UDE, deținute de persoane cu vârsta între 55–64 de ani, la nivelul anului 2007 erau 220 100, reprezentând 25,4% din totalul celor 866 700 existente (Eurostat, 2009), de unde ar rezulta că măsura va sprijini cedarea terenurilor agricole de către un procent de 2,88% din totalul categoriei vizate. Dacă beneficiarii eligibili ar include și categoria celor cu exploatații mai mici de 1 UDE, așteptările PNDR sunt nerealiste, raportate la cifre, iar impactul la nivelul economiei agricole românești complet insignifiant. Dacă măsura îi exclude, atunci impactul, ca și în cazul măsurii 121 și din aceleași motive, nu poate fi decât redus, evitând punctul nevralgic al situației agricole românești.

Al doilea obiectiv pe lista priorităților strategice ale *Axei nr. 1* vizează sprijinirea dezvoltării segmentului de procesare/prelucrare a produselor agricole, pentru încurajarea unei mai bune integrări pe piață a exploatațiilor de dimensiuni medii. Una din măsurile aferente acestui obiectiv strategic este cea de *sprijinire a înființării grupurilor de producători*, iar implementarea presupune sprijinirea asocierii producătorilor și acordarea, de-a lungul unei perioade de 5 ani, a unor sume proporționale cu volumul producției comercializate. Sumele alocate pot sprijini un număr maxim de 1 108 grupuri de producători (PNDR, 2009) însă, până în luna octombrie a acestui an, fuseseră încheiate doar 12 contracte de finanțare (MADR, 2011), reprezentând 1,08% din numărul maxim posibil de grupuri de producători sprijinite.

Al treilea obiectiv ca importanță a prioritizării în cadrul planurilor naționale strategice îl constituie creșterea competitivității prin *sporul de cunoaștere câștigat de resursele umane*, implementat prin două măsuri: *acordarea de formare profesională, informare și difuzare de cunoștințe (111)* și *furnizarea de consultanță și consiliere agricolă (143)*.

Creșterea nivelului de instrucție și a gradului de participare la formarea continuă este importantă pentru sporirea potențialului de creștere economică a

mediului rural, prin plusul de cunoaștere implicit și beneficiile aduse de acesta, inclusiv sporirea șanselor de ocupare, așadar de participare la creșterea economică și dezvoltare. Statisticile existente arată că atât nivelul studiilor cât și cel al participării la programe de formare profesională în mediul rural, este extrem de redus. La nivelul anului 2009, în mediul rural românesc, dintr-o populație ocupată de 4 334 000 persoane, doar 2,93% aveau studii superioare, 50,5% aveau studii medii și 46,51% aveau un nivel scăzut al studiilor. Dintre aceștia 74,65% aveau doar studii gimnaziale, 23,46% aveau doar școala primară, iar 38 000 de persoane erau analfabete. Din totalul persoanelor ocupate în rural cu vârste de peste 45 de ani, 61,6% aveau un nivel de școlarizare cel mult gimnazial (INS, 2010).

Se constată în ruralul românesc de astăzi o migrare masivă a populației cu un stoc de educație ridicat și o concentrare a populației cu nivel scăzut de instrucție, pe de o parte datorată ponderii segmentelor în vârstă din totalul populației rurale, pe de altă parte lipsei instituțiilor de învățământ la nivel local, lipsei personalului didactic și a dotărilor necesare activității didactice, lipsei posibilității de acces la o instituție de învățământ, mai ales dintre cele superioare nivelului gimnazial, lipsei de resurse materiale care să le permită terminarea sau continuarea studiilor în mediul urban etc. În 2004, doar 6,5% dintre comune aveau instituții locale de învățământ unde putea fi asigurat tot ciclul de pregătire școlară de la nivelul primar până la cel liceal și post-liceal⁷. În 2011, au fost închise, prin comasare, ca urmare a politicilor Guvernului de reducere a cheltuielilor bugetare, aproximativ 1 500 de unități școlare cu un număr redus de elevi (situație specifică cu precădere mediului rural), adăugându-se un risc și o dificultate în plus procesului educațional din localitățile rurale ale României.

Din cei 34 000 de patroni din mediul rural în anul 2009, 85% aveau studii medii (INS, 2009). În rândul lucrătorilor pe cont propriu doar 0,52% aveau studii superioare, 38,24% studii medii iar 61,21% aveau un nivel scăzut al studiilor. În cazul lucrătorilor familiari neremunerați, ponderea celor cu nivel redus de studii (gimnazial și primar) este și mai ridicată, 69%, în timp ce 30,60% au studii medii (INS, 2009). În același timp, în același an 2009, rata ocupării în mediul rural în funcție de nivelul studiilor era de 81,2% pentru cei cu studii superioare, de 68,9% pentru cei cu studii medii și de 54,1% pentru cei cu studii de nivel scăzut, indicând o necesitate de investire în calificarea forței de muncă pentru promovarea ocupării acesteia. Formarea inițială a resurselor umane din mediul rural românesc ar trebui să fie completată de participarea la programe de formare profesională a adulților. La nivelul anului 2005, rata de participare a populației din mediul rural la programe de formare profesională continuă era de doar 0,5% (INS 2005, *apud* PNDR, 2009), acestea fiind singurele date disponibile pentru rata globală a participării la programe de formare profesională a adulților în mediul rural.

⁷ A se consulta M. Dumitru, D. Diminescu, V. Lazea, *Dezvoltarea rurală și reforma agriculturii românești*, IER, nr. 10–11/2004.

– *Măsura 111, privind serviciile de formare profesională, consiliere și difuzare de cunoștințe*, are ca obiectiv finanțarea programelor de pregătire profesională gratuită a agricultorilor. Până în octombrie 2011, fuseseră semnate 10 contracte de finanțare (MADR, 2011). Raportul anual de progrese al PNDR pentru 2010 ne informează despre semnarea a 9 astfel de contracte. Proiectele finanțate astfel urmau să asigure formarea a maximum 3 992 tineri fermieri și 10 295 proprietari ce dețin ferme de semisubzistență. O raportare simplă a numărului acestora la cifra totală a persoanelor din categoria din care fac parte ne va putea da un prim indiciu privind amploarea beneficiilor implementării acestei măsuri prin aceste proiecte contractate.

– *Măsura 143 privind furnizarea de servicii de consultanță și consiliere* are ca obiectiv îmbunătățirea managementului exploatațiilor pentru creșterea performanței de producție prin sprijinirea aplicării pentru finanțări PNDR și respectarea standardelor comunitare. Ca și în cazul *măsurii privind serviciile de formare profesională, consiliere și difuzare de cunoștințe*, aplicanții sunt entități publice și private care pot acorda servicii de consultanță și consiliere⁸, iar beneficiarii acestor servicii ar trebui să fie, într-o primă etapă, proprietarii de exploatații mai mari de 2 UDE, care sunt, la nivelul întregii țări, aproximativ 350 000. Până în anul 2010, beneficiarii finali au fost cei care dețineau ferme de semisubzistență, tineri fermieri în vederea instalării, fermierii care aplică pentru a beneficia de plăți pentru respectarea unor standarde de protejare a mediului, fermierii care aplică pentru măsura privind prima împădurire a terenurilor agricole, fermieri din cadrul unor ferme comerciale, membri ai grupurilor de producători sau ai altor forme asociative pentru unele acțiuni de consiliere/consultanță generală. Începând cu anul 2010, de acest sprijin vor beneficia doar fermierii care dețin ferme de semisubzistență. Este propusă sprijinirea unui număr maxim de 132 937 de persoane, ceea ce reprezintă 35,51% din numărul total al celor care au exploatații de dimensiuni mai mari de 2 UDE. Până în octombrie 2011, fuseseră încheiate 7 contracte de finanțare pentru această măsură.

Alte două măsuri importante în contextul aspectelor analizate prin prezentul raport, de la nivelul Axei a 3-a de această dată (*măsura 312 – Sprijin pentru crearea și dezvoltarea de micro-întreprinderi și 313 – Încurajarea activităților turistice*), ar trebui să contribuie la realizarea obiectivului strategic „menținerea și dezvoltarea activităților economice prin creșterea numărului de locuri de muncă” (PNDR, 2009). Aceste măsuri își propun să răspundă problemei unui anticipat „exod” al forței de muncă din agricultură, consecință a eficientizării producției, modernizare, comasare și restructurare, dar și necesității de a dezvolta sectorul non-

⁸ În domeniul formării profesionale și serviciilor de consultanță exista în România Agenția Națională de Consultanță Agricolă, instituție care, dintre toți potențialii beneficiari ai fondurilor europene pentru măsurile privind formarea profesională, informarea, difuzarea de cunoștințe, consultanța și consilierea, deținea cele mai mari șanse de obținere de finanțări. Agenția a fost desființată prin comasare la mijlocul anului 2010.

agricol în genere și de a include pe piața muncii un număr mai mare de persoane, pentru sporirea potențialului de creștere economică.

Prin măsura 312, este posibilă sprijinirea, pentru crearea de micro-întreprinderi, a unui număr maxim de 10 091 de inițiatori, însă până în mai 2010 fuseseră încheiate doar 2 191 contracte de finanțare (MADR, 2011), ceea ce reprezintă circa 21% din potențialul acordării de sprijin pentru această măsură.

Aceeași situație poate fi întâlnită și în cazul măsurii 313, în cadrul căreia puteau fi finanțate până la 7 665 de proiecte, însă până la nivelul lunii mai 2010 fuseseră încheiate doar 925 contracte de finanțare, ceea ce reprezintă 12,06% din potențialul de contractare.

În cazul tuturor măsurilor exemplificate, fie gradul de absorbție al fondurilor, fie eficacitatea/impactul în raport cu amploarea unui proces sau unei situații este scăzut, indicând o ineficiență sau o neadecvare de proiectare și construct.

CONCLUZII

Datele statistice existente descriu un mediu rural românesc supus unui proces de depopulare și secundat de un proces de îmbătrânire demografică, ceea ce semnifică o diminuare a forței de muncă disponibile și o rată scăzută de înlocuire a celei vârstnice, cu un potențial de muncă mai redus. Statutul profesional al agricultorilor români, dar și structura polarizată a suprafețelor utilizate de către aceștia și a dimensiunii economice a exploatațiilor indică existența unui număr foarte ridicat de entități agricole cu un grad redus de capitalizare și, prin aceasta, un potențial redus de creștere economică. Cea mai mare parte a exploatațiilor agricole nu sunt integrate în economia de piață, practicând agricultura de subzistență, iar nivelul redus al studiilor și participării la formarea profesională continuă din rural constituie un dezavantaj competitiv semnificativ și o diminuare a potențialului de creștere economică, în paradigma dezvoltării bazate pe cunoaștere. Totodată, datele arată că nivelul redus al studiilor este asociat, în același timp, cu rate mai reduse ale ocupării.

Integrarea în Uniunea Europeană a noilor state membre devine în acest context atât o oportunitate, cât și un factor de amenințare, prin decalajele de dezvoltare dintre țările membre. Prin politica sa de dezvoltare rurală, ce are o componentă puternică de integrare-coeziune, UE încearcă angrenarea acestor noi state membre într-un proiect în care Uniunea este așteptată să devină „cea mai dinamică și mai competitivă economie bazată pe cunoaștere”.

Prin asumarea Politicii Agricole Comune, obiectivele și orientările strategice generale, măsurile dintre care statele membre pot alege și limitele alocării financiare în care acestea trebuie să se încadreze sunt deja stabilite și trasează cadrul posibilităților lor de acțiune. Situația fiecărui stat membru este problematizată în funcție de obiectivele și orientările strategice ale Uniunii, iar

rezolvarea acestora trebuie să se realizeze în principal cu mijloacele puse la dispoziție de Uniunea Europeană⁹. Pentru ca Uniunea să poată deveni un bloc comunitar puternic, în statele cu decalajele de dezvoltare cele mai însemnate impactul necesar al PAC ar trebui să fie unul cât mai puternic.

Analiza implementării politicii Uniunii Europene de dezvoltare a mediului rural la nivelul ruralului românesc relevă faptul că, în condițiile în care în România se înregistrează un decalaj de dezvoltare semnificativ, impactul implementării acesteia prin Programul Național de Dezvoltare Rurală este unul nesatisfăcător. Analiza situației ocupării și a unor indicatori ai economiei agrare din ruralul românesc relevă probleme structurale grave, ce constau în primul rând în neintegrarea pe piață a aproape 90% din totalul exploatațiilor existente, în sub-ocupare pe piața muncii și în lipsa unor strategii de dezvoltare economică alternative.

Orientările strategice și obiectivele Uniunii stabilesc drept prioritate principală creșterea competitivității economiei rurale și a celei agricole în special, fapt ce corespunde nevoilor specifice ale vechilor state membre (UE 15), așa cum s-au conturat ele printr-un traseu istoric de dezvoltare.

Prioritizarea obiectivelor de competitivitate, în defavoarea celor de integrare pe piață și modernizare, se dovedește inadecvată provocărilor imediate ale economiei rurale românești. Acest fapt explică în mare măsură valorile scăzute ale indicatorilor de implementare pentru măsurile PNDR și rata redusă de absorbție a fondurilor alocate și a contractărilor realizate pentru cea mai mare parte dintre măsuri.

Restructurarea mediului rural românesc prin capitalizare, transformarea exploatațiilor de semisubzistență în exploatații comerciale, instalarea tinerilor fermieri și pensionarea anticipată se adresează, în raport cu resursele disponibile, unei proporții mici, sau foarte mici din exploatațiile românești.

Cele mai importante dintre măsurile propuse în cadrul prezentului articol, din punctul de vedere al rezolvării problemelor stringente ale agriculturii românești au, până în acest moment, rate de contractare a proiectelor foarte mici, față de posibilitățile de realizare prevăzute în PNDR și față de dezideratul de a produce un impact semnificativ, o restructurare a sectorului agricol românesc și a economiei rurale.

Într-un asemenea context, se pot ridica noi semne de întrebare privind viitorul mediului rural românesc și efectelor implementării politicii de dezvoltare rurală a Uniunii Europene. Ne putem întreba dacă restructurarea economiei rurale și agricole românești se va putea realiza cu sprijinul instituit prin Programul Național de Dezvoltare Rurală, cine va moșteni economia agricolă românească în contextul în care înlocuirea generației vârstnice de agricultori nu se va realiza controlat, prin infuzie de forță de muncă tânără, și care va fi viitorul resurselor umane slab sau

⁹ Statele membre au posibilitatea de a-și stabili, prin Planul Strategic Național (transpus apoi într-un program național sau mai multe programe regionale de dezvoltare rurală) prioritățile și obiectivele strategice specifice în baza cărora sunt distribuite resursele financiare alocate. Acordurile dintre țările membre limitează libertatea alocării financiare, obligând guvernele să țină cont de praguri minime de finanțare la nivelul fiecărei axe tematice.

mediu pregătite ce nu vor primi sprijin semnificativ pentru integrare pe piață, în contextul în care exploatațiile cu caracter comercial înalt competitive și de mari dimensiuni sunt sistematic încurajate pentru a cucerii tot mai mult din piață și a crește în suprafață utilizată și dimensiune economică.

BIBLIOGRAFIE

1. BĂDESCU, ILIE (coordonator) (2007), *Viața și moartea în satul românesc*, Ediția II, București, Editura Mica Valahie.
2. BĂDESCU, ILIE; CUCU-OANCEA, OZANA; ȘIȘEȘTEAN, GHEORGHE (2009), *Tratat de sociologie rurală*, București, Editura Mica Valahie.
3. DUMITRU, MIHAIL; DIMINESCU, DANA; LAZEA, VALENTIN (2004), *Dezvolta-rea rurală și reforma agriculturii românești*, Institutul European din România, Centrul Român pentru Politici Economice, nr. 10–11.
4. GIURCA, DANIELA (2008), *Semi-Subsistence Farming – Prospects for the Small Romanian Farmer to Choose between a „Way of Living” or Efficiency* în *Agricultural Economics and Rural Development*, vol. 5, p. 215–230.
5. RUSU, MARIOARA (coordonator); Daniela Giurcă, Lucian Luca (2007), *Analiza evoluției și orientărilor Politicii Agricole Comune dintr-o perspectivă românească*, Institutul European din România, *Studii de strategie și politici*, studiul nr. 3.
6. Institutul European din România în colaborare cu Human Dynamics (2003), *Politica Agricolă Comună, Seria Micromonografii* – Politici Europene.

SURSE DOCUMENTARE

1. PNDR – *Planul Național de Dezvoltare Rurală: 2007–2013*, Ministerul Agriculturii și Dezvoltării Rurale, versiunile consolidate iulie 2009, 2011, www.madr.ro; Situația proiectelor din cadrul PNDR pe sesiuni – octombrie 2011, www.madr.ro.
2. CE – Comisia Europeană, www.ec.europa.eu, documente. Eurostat – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat>.
3. RGA – Recensământul General Agricol 2010 – Rezultate provizorii, iunie 2011, <http://www.recensamantagricol2010.ro>.
4. INS – Institutul Național de Statistică:
 - Baza de date Tempo, 2008–2011, <https://statistici.insse.ro>,
 - Anuarul Statistic 2009.
5. IER – Rapoartele anuale al Institutului European din România.
6. CVCE – *The reform of the common agricultural policy (CAP)*, Centre Virtuel de la Connaissance sur l’Europe (CVCE), august 2011, <http://www.cvce.eu>.

